

प्रकरण पहिले :

उपीदूघात

प्रकरण पहिले :
उपोद्घात

- १.१. प्रास्ताविक
- १.२. संशोधनविषय निवडण्यामागील भूमिका
- १.३. वापरलेल्या संशोधनपद्धती व स्वीकारलेले धोरण
- १.४. प्रबंधिकेची क्रमशः मांडणी

१.१. प्रस्ताविक :

प्रबंधिकेच्या ह्या पहिल्या प्रकरणात प्रथम संशोधनविषय निवडण्यामागील भूमिका विस्ताराने विशद केली आहे. अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या काव्यलेखनाचा अभ्यास करत असताना ज्या संशोधनपद्धतींचा संपूर्ण प्रबंधिकेत अवलंब केलेला आहे, त्या सर्व बाबीही विस्ताराने नमूद केल्या आहेत आणि शेवटी एकूण प्रबंधिकेची मांडणी किती प्रकरणांमध्ये केली आहे, त्या प्रकरणांना शीर्षके कोणती दिली आहेत, त्यांचा तपशील नोंदवलेला आहे.

१.२. संशोधनविषय निवडण्यामागील भूमिका :

मी स्वतः एक स्त्री असल्यामुळे साहजिकच मला स्त्रियांचे वाङ्मय वाचण्याची उत्सुकता असून काव्यवाचन हा माझा आवडता छंद आहे. अर्थात पुरुषांचे वाङ्मय मी वाचतच नाही, असे मात्र नाही. मराठीमधील स्त्रियांच्या कविता व त्यावरील समीक्षा ह्यांचे मी वाचन केले आहे. ह्या वाचनातून मला असे दिसले की, मराठी कवितेचे दालन समृद्ध करण्यात कवियित्रींनी फार मोठा वाटा उचललेला आहे. विशेषतः १९६० नंतरचे बदलते स्त्रीजीवन हा साठोत्तरी मराठी कवितेतील एक महत्त्वाचा भाग आहे. १९६० नंतर नव्यानेच कवितेच्या क्षेत्रात प्रवेश करून आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण कवितेचा ठसा एकूण मराठी कवितेवर उमटवणाऱ्या अनेक कवयित्री आहेत. त्यामध्ये अनुराधा पोतदार, सुशील पगारिया, प्रभा गणोरकर, रजनी परुळेकर, मलिका अमर शेख, अनुराधा पाटील, अरुणा ढेरे, नीरजा, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, प्रज्ञा लोखंडे आदींचा अंतर्भाव होतो. ह्यापैकीच अश्विनी धोंगडे ह्या एक महत्त्वाच्या कवयित्री होत. विशेषतः 'स्त्रीसूक्त' (१९८८) व 'अन्वय' (१९९२) हे त्यांचे पहिले दोन कवितासंग्रह मला अधिक महत्त्वाचे वाटले कारण ह्या त्यांच्या पहिल्या दोन कवितासंग्रहांमुळे 'स्त्रीवादी कवयित्री' असा त्यांचा लौकीक दृढ झालेला आहे. ह्या दोन्ही

कवितासंग्रहामधून स्त्रीवादी विचार व स्त्रीवादी जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. 'स्त्रीसूक्त' ह्या पहिल्या कवितासंग्रहांला पुढीलप्रमाणे पारितोषिके मिळाली :

१. पुणे येथील महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा १९८८-८९ ला वर्षासाठीचे कवी कुसुमाग्रज पारितोषिक.
२. महाराष्ट्र शासनाचा १९८८-८९ ह्या वर्षाचा कवी केशवसूत पुरस्कार.
३. श्री यशवंतराव चव्हाण मित्रमंडळाचा १९८९ ह्या वर्षाचा कवितासंग्रहासाठीचा पुरस्कार

'स्त्रीसूक्त' (१९८८) ह्या कवितासंग्रहाचे हिंदी, गुजराती व आसामी ह्या भाषांमध्ये अनुवाद झालेला असून इंग्रजी पाठ्यपुस्तकात कवितांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. अशा ह्या कवितासंग्रहाची दुसरी आवृत्ती १९९७ मध्ये प्रकाशित झालेली आहे. ह्या दोन कवितासंग्रहांनी माझ्यासारख्या संशोधिकेचे लक्ष वेधून घेतले आहे. ह्या पार्श्वभूमीवर 'अश्विनी धोंगडे ह्यांचे काव्यलेखन' हा संशोधनविषय मी निवडला आहे.

मराठी कवितेची मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभापासून सुरू असलेली वाटचाल आजपर्यंत यशस्वीपणे चालू आहे. ह्या प्रदीर्घ वाटचालीमध्ये मराठी कविता विविधांगाने बहरली, फुलली आणि समृद्ध झाली. संतकवींची भक्तिमार्गी कविता, पंडितांची कथात्मक व आख्यानात्मक कविता आणि शाहिरांचे 'लावणी' व 'पोवाडा' हे काव्यवाङ्मय ह्यांनी मध्ययुगीन मराठी साहित्य समृद्ध केले. त्यानंतर इंग्रजी काव्याच्या प्रभावाने मराठीत आधुनिक काव्य निर्माण झाले. केशवसुतांच्या संप्रदायातील कवींनी स्वच्छांदवादी (सौंदर्यवादी) काव्य समृद्ध केले. त्यानंतरच्या रविकिरण मंडळातील कवींनी त्यात मोलाची भर घातली. इंग्रजी काव्याच्या प्रभावाने हे आधुनिक मराठी काव्य निर्माण झाले. १९४० नंतर मर्ढेकरांनी सुरू केलेल्या

नवकवींच्या संप्रदायातील कवी १९६० नंतर दलित कवी आणि ग्रामीण कवी ह्या सर्व कवींनी नवे प्रवाह आणून मराठी काव्य समृद्ध केले. स्त्रीजीवनाचे सर्व संदर्भ, स्त्रीजीवनातील वाढते व नवीन ताणतणाव ह्यांचे चित्रण साठोत्तरी मराठी कवयित्रींच्या कवितेतून पहावयास मिळते. त्यामुळे स्त्रीवाद रूजत आहे. अश्विनी धोंगडे ह्या एक महत्त्वपूर्ण व उल्लेखनीय कवयित्री आहेत. 'स्त्रीसूक्त' (१९८८) व 'अन्वय' (१९९२) तसेच 'अपौरुषेय' (१९९८) हे त्यांचे कवितासंग्रह असून 'मनस्वी' हा त्यांचा कथासंग्रह आहे. 'पाषाणपुरुष', 'स्पर्श', 'होरपळ' आणि 'जस्मीन' ह्या कादंबरीलेखनाबरोबर 'मराठी भाषा आणि शैली' (विभागून, १९८५) व 'स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि उपयोजन' (१९९३) आणि 'संदर्भ-स्त्रीपुरुष' (२००३) ह्या समीक्षा लेखनाबरोबर 'देशांतर', 'मध्यरात्रीच्या सूर्याचा देश' (२००५) हे प्रवासवर्णनलेखन व 'वर्तमान' (१९९७), 'जगणे व्हावे सुंदर म्हणुनी' हे ललितलेखसंग्रह महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यांचे हे सर्व लेखन सामान्य वाचकांबरोबर चोखंदळ अभ्यासकांचेही लक्ष वेधणारे ठरले आहे. 'झुक झुक पाँग पाँग', 'जादूचा कंठा', 'एक होते झाड', 'दुसऱ्यासाठी जगलास तर', 'बिलंदर बारीकराव', 'अल्बर्ट आईन्स्टाईन', 'यशाच्या कल्पक कथा' व अन्य १५ पुस्तके; तसेच 'ये रे बना', 'अनुत्तरित', 'मी न माझा आरसा' अशा प्रकारचे बालकुमार साहित्य व एकांकिकालेखनही त्यांनी केलेले आहे.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे अश्विनी धोंगडे ह्यांनी विविध साहित्यप्रकार हाताळले आहेत. मात्र 'स्त्रीसूक्त' (१९८८) व 'अन्वय' (१९९२) हे त्यांचे दोन कवितासंग्रह अधिक लक्षवेधक, उल्लेखनीय व महत्त्वपूर्ण आहेत. स्त्रीवादी कवयित्री म्हणून साठोत्तरी कवितेत अश्विनी धोंगडे यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. ह्या आपल्या दोन कवितासंग्रहामधून त्यांनी प्रेमानुभवापेक्षा स्त्रीवाद, स्त्रीवादी जाणिवा / विचार प्रामुख्याने मांडलेले आहेत. नोकरी

करताना स्त्री धक्के खात लोकलमध्ये प्रवास करते, घरी वेळ मिळत नाही म्हणून लोकलमध्ये भाजी निवडते, पेंगटच स्वेटर विणते, घरच्यांसाठी धावतपळत आलेल्या ह्या स्त्रीला घरी आल्याबरोबर पदर खोचून कामाला लागावे लागते. ह्याप्रसंगी ती वेटरसारखी भूमिका करते. घड्याळाच्या काट्याबरोबर पळणाऱ्या ह्या स्त्रीचा दिनविशेष ठरलेला असतो. नोकरी करणाऱ्या स्त्रीची घरच्या जबाबदारीतून कधीच सुटका होत नाही. पत्नीची भूमिका पार पाडताना तिच्या मनाची होणारी घुसमट, तसेच घड्याळाच्या काट्याबरोबर धावत ऑफिस व संसार सांभाळताना तिची होणारी धावपळ ह्यांचे चित्रण 'स्त्रीसूक्त' मधील 'देणे', 'लोकलमध्ये', 'दिनविशेष', 'यादी', 'संध्याकाळ', 'बायको', 'गतीची सर्कस', 'सुट्टीचा दिवस', 'तळ्यात मळ्यात', 'आधार' इत्यादी कवितामधून अश्विनी धोंगडे ह्यांनी केले आहे. नोकरी-व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या अनुभवांचे अतिशय सूक्ष्म चित्रण अश्विनी धोंगडे ह्यांनी केले आहे. 'स्त्रीमुक्ती', 'आधार', 'दिल्याघरी तू', 'एकदा तरी' ह्या 'स्त्रीसूक्त' मधील कवितांमधून स्त्रीमुक्ती चळवळ व स्त्रीवाद व्यक्त झाला आहे.

स्त्रीवादी भूमिका घेऊन स्त्रीचे चित्रण करणाऱ्या 'स्त्रीसूक्त' कर्त्या अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'अन्वय' (१९९२) ह्या कवितासंग्रहातील 'आत बाहेर', 'मी', 'झोपडे', 'कारावास', 'वास्तव', 'सुसंस्कृत', 'घर', 'मरणसोहळा' ह्या कवितांमधून स्त्रीमनाची घुसमट व्यक्त झाली आहे. 'या नव्या सुंदर जगात' ह्या कवितेतून आई आपल्या मुलांच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी चिंता करते. डोनेशनच्या ह्या जगात मुलांचा प्रश्न विचारात घेऊन काळजी करणारी आई येथे दिसते. 'मी आणि तू', 'का रडावे', 'श्रद्धा', 'मृत' ह्या 'अन्वय' मधील कवितांमधून स्त्रीजीवनाचे विविधांगी चित्रण आलेले आहे. 'स्त्रीसूक्त' मधील 'बातम्या', 'तू कोण', 'संध्याकाळ', 'बिनचेहऱ्याची अवलंबिता', 'आकस', 'वाटणी' ह्या

कवितांमधून कौटुंबिक नातेसंबंधातून येणारे विविध अनुभव चित्रित झाले आहेत. मिळवती मुले व वृद्ध आई ह्यांच्या नातेसंबंधाचा विचार केल्यास विभक्त कुटुंबपद्धती प्रगत फ्लॉट संस्कृतीत वृद्ध सासु-सासऱ्यांना थारा नाही, असे दिसते. 'वाटणी' ह्या कवितेतील स्त्री आपल्या तीनही मुलांना चांगले संस्कार करून नोकऱ्या लावते, पण शेवटी मुलांना आईचे ओझे वाटते. काही ना काही कारणे सांगून आईने आपल्याकडे रहायला नको. दुसऱ्याकडे रहावे, अशी त्यांची इच्छा असते. तिच्या त्यागाची, कष्टाची किंमत न कळणारी, स्वार्थी नातेसंबंध जपणारी मुले येथे दिसतात. असे असूनही आपण सुखात आहोत असे भासवणारी आई येथे दिसते.

अशा प्रकारे अश्विनी धोंगडे ह्यांनी 'स्त्रीसूक्त' (१९८८) व 'अन्वय' (१९९२) ह्या दोन आपल्या कवितासंग्रहांमधून स्त्रीजीवनाचे बदलते स्वरूप, स्त्रीच्या मनाची होणारी घुसमट, नोकरी-व्यवसायातील विविध अनुभव, स्त्रीवादी विचार, स्त्रीवादी जाणिवा, विवाहसंस्थेतून येणारे अनुभव, स्वतःच्या शरिराची जाणीव, स्त्री-पुरुष तुलना, सामाजिकता हे विविध विषय समर्थपणे हाताळले आहेत. दोन्ही कवितासंग्रह वाचकाला अस्वस्थ करणारे असे आहेत. शिवाय स्त्रीमनाला अंतर्मुख होऊन विचार करावयास लावणारे आहेत.

२. वापरलेल्या संशोधनपद्धती व स्वीकारलेले धोरण:

'अश्विनी धोंगडे ह्यांचे काव्यलेखन' हा संशोधनविषय अभ्यासताना मी प्रामुख्याने स्त्रीवादी, समाजशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय अशा तीन संशोधनपद्धतींचा अवलंब केला आहे. त्यामुळे अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या काव्यलेखनातील स्त्रीजीवन, सामाजिक वास्तव व त्या वास्तवामागील कारणे नेमकेपणाने लक्षात आणून देता आली. साहित्य हे समाजाचा आरसा असते. त्यामुळे समाजाचे प्रतिबिंब साहित्यात पहावयास मिळते, हे तत्त्व अश्विनी धोंगडे

ह्यांच्या काव्यलेखनासंदर्भात तंतोतंत लागू पडते. विशेषतः 'स्त्रीसूक्त' (१९८८) व 'अन्वय' (१९९२) ह्या त्यांच्या दोन कवितासंग्रहांच्या संदर्भात हे तत्त्व लागू पडते. म्हणून ह्या दोन कवितासंग्रहांच्या अनुषंगाने अश्विनी धोंगडे ह्यांचे काव्यलेखन अभ्यासण्याचे धोरण मी स्विकारले होते. अर्थात अन्य साठोत्तरी मराठी कवियत्री व त्यांचे कवितासंग्रह ह्यांचा संदर्भही मी पाहिला आहे.

३. प्रबंधिकेची क्रमशः मांडणी :

ह्या प्रबंधिकेत 'उपोद्घाता'चे पहिले प्रकरण धरून एकूण पाच प्रकरणे आहेत. प्रत्येक प्रकरणाच्या प्रारंभी 'प्रास्ताविक' असून शेवटी 'समारोप' आहे. 'उपोद्घाता' च्या पहिल्या प्रकरणानंतर 'मराठी कवितेची वाटचाल व तिच्यातील साठोत्तरी मराठी कवयित्रींचे स्थान' हे दुसरे प्रकरण असून ह्या प्रकरणात १९६० पूर्वी मराठी कवयित्रीं, साठोत्तरी मराठी कवयित्री या पार्श्वभूमीवर अश्विनी धोंगडे ह्यांचे स्थान ह्यांचा मी आढावा घेतला आहे.

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्त' (१९८८) व 'अन्वय' (१९९२) ह्या कवितासंग्रहांचे आशयविशेष हे तिसरे प्रकरण असून त्यात मी स्त्रीजीवनाचे विविधांगी चित्रण, कौटुंबिक नातेसंबंधातील अनुभव, विवाहसंस्थेतून येणारे अनुभव, नोकरी-व्यवसायातील अनुभव, स्त्रीपुरुषसंबंध तुलना, स्त्रीमुक्ती चळवळ व स्त्रीवादी जाणिवा विचार, सामाजिक जाणिवा, महानगरीय संवेदना अशी आठ आशयसूत्रे निश्चित करून त्यानुसार हे स्त्रीजीवन अभ्यासले आहे. तसेच 'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' ह्या कवितासंग्रहांचे अभिव्यक्तीविशेष हे चौथे प्रकरण आहे. स्त्रीजीवन चित्रित करताना अश्विनी धोंगडे ह्यांनी हाताळलेले काव्यप्रकार, योजलेली भाषाशैली, वापरलेली प्रतिमा-प्रतिके इत्यादींचे स्वरूप कसे आहे, ह्याचा चिकित्सक शोध मी घेतला आहे.

‘उपसंहार’ या पाचव्या प्रकरणात अभ्यासाअंती हाती आलेले निष्कर्ष मी नमूद केले आहेत. प्रबंधिकेच्या अखेरीस ‘परिशिष्टे’ व ‘संदर्भसूची’ ह्या दोन स्वतंत्र भागांचा समाविष्ट असून ‘परिशिष्टे’ या भागात १. अश्विनी धोंगडे ह्यांचे छायाचित्र २. अश्विनी धोंगडे ह्यांची मुलाखत यांचा समावेश केलेला आहे. तसेच ‘संदर्भसूची’ या स्वतंत्र भागात १. साधनसूची, २. साहाय्यक सूची, ३. नियतमालिकांची सूची जोडलेली आहे.

